

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes
yng Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Archdderwyddon Caerdydd

Yn Eisteddfod Genedlaethol Llŷn ac Eifionydd, cyhoeddwyd mai'r Prifardd a'r Prif Lenor Mererid fydd Archdderwydd nesaf Gorsedd y Beirdd. Bydd hi'n cael ei gorseddu'n Archdderwydd Cymru yn Seremoni Cyhoeddi Eisteddfod Genedlaethol Wrecsam yn haf 2024.

Er ei bod yn byw yng nghyffiniau Caerfyrddin ers blynyddoedd, cafodd Mererid Hopwood ei geni a'i magu yng Nghaerdydd. Mae hi'n awdur toreithiog, ac un o'i chyhoeddiadau cynharaf, mae'n siŵr, yw'r darn rhyddiaith ganddi – dan yr enw 'Mererid Davies (8 oed)' – yn y gyfrol, *Enid Jones Davies, Prifathrawes Ysgol Gymraeg Bryntaf Caerdydd 1949–1972: Llyfryn Teyrngeid i'w Chyfarch ar Achlysur ei Hymddeoliad*. (Diddorol, gyda llaw, yw gweld cerddi yn y gyfrol honno gan ddau brifardd arall a fu'n gyn-ddisgyblion i Mrs Jones Davies, sef Emyr Lewis a Gwyneth Lewis.) Ond nid Mererid fydd yr archdderwydd cyntaf i fod â chysylltiad â Chaerdydd.

Mererid Hopwood

Roedd lolo Morganwg (1747–1826), crëwr Gorsedd Beirdd Ynys Prydain yn niwedd y 18fed ganrif, yn un o'r nythaid o feirdd a fyddai'n cyfarfod yng ngwesty'r 'Globe' – yr 'hen Gronell' – un o dafarndai hynaf Caerdydd, a safai gyferbyn â'r Castell (lle mae 'Elevens Bar & Grill' Gareth Bale erbyn hyn). Wedi dweud hynny, nid oedd lolo yn rhyw hoff iawn o'r dref! 'Obscure and inconsiderable' oedd ei ddisgrifiad ohoni, er i ddatblygiadau masnachol a diwydiannol olygu y gallai ei galw'n 'flourishing seaport town' erbyn diwedd ei fywyd. Fel y dywed yr Athro Geraint H. Jenkins: 'Cyndyn oedd lolo [...] i fentro'n aml i Gaerdydd. Pencadlys Toriaeth ydoedd a'i fasnachwyr yn frwd o blaid caethwasanaeth. Yno hefyd, wrth gwrs, y treuliasai flwyddyn gron hynod ddiflas yn y ddalfa [oherwydd ei ddyledion] pan oedd ond prin ddeugain oed.'

I fod yn fanwl gywir, er mai lolo a greodd yr Orsedd, ni alwai ei hun yn 'archdderwydd', ac er i rai ddefnyddio'r enw mewn gwahanol gyd-destunau yn ystod y 19eg ganrif – megis y cymeriad hynod hwnnw, Myfyr Morganwg, a gynhaliai orseddau ar safle'r Maen Chwyf ym Mhontypridd ac a'i galwai ei hun yn 'Arch

Dderwydd Ynys Prydain' – roedd yn adeg Eisteddfod Genedlaethol Wrecsam yn 1888 ar yr Orsedd yn mabwysiadu'r teitl 'Archdderwydd' yn swyddogol ar gyfer ei harweinydd. Ac yn yr olyniaeth o archdderwyddon o 1888 ymlaen, gwelwn nifer a chanddynt gysylltiad â Chaerdydd.

Er iddi gael ei geni a'i magu yn Nhonypandy yng Nghwm Rhondda, mae **Christine James**, a fu'n archdderwydd rhwng 2013 a 2016, yn byw yn yr Eglwys Newydd er 1987. Hi yw'r unig fenyw hyd yma i fod yn Archdderwydd Cymru.

Fel ei frawd, y Prifardd Aled Gwyn, mae rhagflaenydd Christine yn y swydd, sef **T. James Jones** ('**Jim Parc Nest**'; 2009–13), yn byw yng Nghaerdydd ers blynyddoedd lawer; a bu ei holonydd, **Geraint Lloyd Owen** ('**Geraint Llifon**'; 2016–19), yn fyfyrwr yn y coleg hyfforddi athrawon yng Nghyncoed, sydd bellach yn rhan o Brifysgol Metropolitan Caerdydd. Rhagflaenydd Jim Parc Nest, sef **Dic Jones** ('**Dic yr Hendre**'; 2008–09), oedd yr archdderwydd pan ymwelodd yr Eisteddfod Genedlaethol â Chaerdydd yn 2008 a Geraint Llifon oedd yr archdderwydd pan ymwelodd hi â Chaerdydd yn 2018.

Bu **John Jenkins** ('**Gwili**'; 1932–36) yn fyfyrwr yng Ngholeg y Brifysgol yng Nghaerdydd yn 1896–97, a bu yng Nghaerdydd eto am gyfnodau yn 1906–09 ac am rai blynyddoedd o 1917 ymlaen, yn ddarlithydd yn y Gymraeg yng Ngholeg y Brifysgol (1917–19) ac yna'n Llyfrgellydd Llyfrgell Salisbury (1919–21), yn gyfrifol am gatalogio'r llyfrgell Gymraeg a Cheltaidd nodedig honno o eiddo'r Coleg. Aeth i Fangor yn 1923, pan benodwyd ef yn Athro Groeg a Llenyddiaeth y Testament Newydd yng Ngholeg y Bedyddwyr yno.

Yn ystod ei gyfnod yng Nghaerdydd, roedd Gwili'n byw yn nhŷ ei chworiydd yn 12 Glynrhondda Street yn Cathays i ddechrau, cyn symud yn haf 1918 i 21 Boverton Street, ger Parc y Rhath. Roedd ganddo dair chwaer yng Nghaerdydd: Elizabeth (a briododd Daniel Morgan, fferyllydd yn Heol y Dug), Lucy (a briododd yr ysgolhaig a'r ysbïwr, Morgan Watkin), a Sara, a weithiai yn Llyfrgell y Ddinas. Daeth Sara'n bur amlwg ym mywyd diwylliannol Cymraeg Caerdydd ac yn ehangach, ac fe'i gwelid yn darlithio, yn actio mewn

*Christine James
Llun: Yr Eisteddfod
Genedlaethol*

dramâu, ac yn ennill gwobrau am lunio englynion.

Menyw arall o'r teulu a fu'n byw am gyfnodau yng Nghaerdydd ac a ddaeth yn amlwg yn y bywyd cyhoeddus, oedd Nêst Jenkins, merch Gwili, a aned yn 1912. Fe'i penodwyd yn Swyddog Cysylltiadau Cyhoeddus y BBC yng Nghymru yng nghanol y 1930au, ac (fel Nêst Bradney erbyn hynny) bu'n gyfrifol am lansio'r rhaglen radio boblogaidd, *Woman's Hour*, wedi iddi symud i weithio i'r BBC yn Llundain yn 1945.

Mae Gwili yn fwyaf adnabyddus heddiw ar gyfrif ei emyn, 'Ddiddanydd anfonedig nef,/ fendigaidd Ysbryd Glân', ac mae ei gyfrol fawr (ym mhob ffordd) ar hanes diwinyddiaeth yng Nghymru, *Hanfod Duw a Pherson Crist* (1931), yn parhau yn ddarllen anhepgor yn y maes. Mae'n amlwg fod Gwili yn llawn gobaith y deuai senedd i Gymru, oherwydd fe ddywed hyn mewn darlith gyhoeddus a draddoda'i'n fynych yn 1921: 'Senedd Gymreig oedd Senedd Glyn Dŵr, a Chymraeg oedd ar dafod ei llywydd a'i llu. Senedd y bydd Cymraeg ar ei thafod fydd Senedd Cymru eto, neu fe'n gwelir yn wawd i genhedloedd eraill, ac yn rheg i wladgarwyr disorod.'

Bu'r archdderwydd a olynodd Gwili, sef **J. J. Williams** ('**J. J.**'; **1936–39**), yntau'n fyfyrwr yng Ngholeg y Brifysgol yng Nghaerdydd, a hynny yn 1891–92. Fe'i ganed yn ardal Tal-y-bont yng Ngheredigion yn 1869, ond fel a ddigwyddai mor fynych, symudodd y teulu am resymau gwaith i gymoedd glofaol dwyrain Morgannwg yn 1882, a threuliodd J. J. Williams y rhan fwyaf o'r cyfnod rhwng hynny a 1915, pan aeth yn weinidog i'r Tabernacl, Treforys ('Y Cathedral Anghydfurfiol Cymraeg'), yn y cymoedd ychydig i'r gogledd o Bontypridd. Bu ei awdl delynegol 'Y Lloer', a enillodd iddo'r Gadair yn yr Eisteddfod Genedlaethol yn 1906, yn hynod boblogaidd, fel y bu ei stori fer, 'Cadair Tregaron' (1911), a ailgyhoeddwyd yn ei gyfrol, *Straeon y Giffach Ddu* (1931). Mae'r stori honno'n adrodd hanes rhai o drigolion un o bentrefi cymoedd y De yn cystadlu mewn eisteddfod yn Nhregaron, ac mae'r ddeialog ynddi yn y Wenhwyseg. 'J. J.' oedd yr archdderwydd pan ymwelodd yr Eisteddfod Genedlaethol â Chaerdydd yn 1938.

Dau archdderwydd arall a fu'n fyfyrwr yng Ngholeg y Brifysgol yng Nghaerdydd oedd **Brinley Richards** ('**Brinli**'; **1972–75**) a **Geraint Bowen** ('**Geraint**'; **1978–81**). Geraint Bowen oedd yr archdderwydd pan ymwelodd yr Eisteddfod Genedlaethol â Chaerdydd yn 1978.

Bu **William Evans** ('**Wil Ifan**'; **1947–50**) yn weinidog mewn eglwys Gynulleidfaol Saesneg ym Mhen-y-bont ar Ogwr rhwng 1909 a 1917 ac eto rhwng 1925 a 1949, ond rhwng 1917 a 1925 bu'n gweinidogaethu mewn eglwys Gynulleidfaol Saesneg yn Richmond Road, Caerdydd (ar y safle lle mae Capel y Crwys erbyn hyn) ac yn byw yn 58 Misken Street, Cathays.

Roedd Wil Ifan yn fab i Dr Dan Evans, gweinidog gyda'r Annibynwyr yn Hawen a Bryngwenith (rhwng Rhydlewys a Chastellnewydd Emllyn), a Mary ei wraig. Bu Siân, chwaer Wil Ifan, yn athrawes Gymraeg yng Nghaerdydd a'r cyffiniau am rai blynyddoedd, yn aelod yn eglwys Ebeneser ac yn lletya â Moelona, yr athrawes a'r awdures o Rydlewis, a oedd hefyd yn aelod yn Ebeneser; ond gadawodd Siân Gaerdydd tua'r un adeg ag y symudodd ei brawd yno, pan

gafodd ei phenodi'n brifathrawes ysgol newydd yn Beulah, yn agos i gartref ei rhieni yng Ngheredigion. Yn 1925, priododd D. J. Williams, Abergwaun.

Enillodd Wil Ifan Goron yr Eisteddfod Genedlaethol yn 1917 (Eisteddfod 'Cadair Ddu' Hedd Wyn), ychydig wythnosau cyn iddo symud i Gaerdydd, ac fe'i henillodd eto â'i bryddest 'Bro Fy Mebyd' yn 1925, y flwyddyn y symudodd yn ôl i Ben-y-bont. Yn ystod ei gyfnod yng Nghaerdydd, cyhoeddodd ddwy gyfrol o gerddi Cymraeg, *Dail Iorwg* (1919) a *Plant y Babell* (1922). Cyhoeddodd hefyd ddwy gyfrol o gerddi Saesneg, *A Quire of Rhymes* (1918) a *Songs of the Heather Heights* (1921), drama bedair-act, *Y Dowlad* (1923), a golygiad o waith Taliesin o Eifion (Bardd 'Cadair Ddu' Eisteddfod Wrecsam 1876) yn 1922.

Wil Ifan yw awdur y garol 'Tua Bethlem dref', a gyhoeddwyd am y tro cyntaf yng nghylchgrawn *Y Cerddor* yn Hydref 1919. Lluniwyd y dôn hudolus ar ei chyfer gan David Evans, golygydd *Y Cerddor* a phennaeth yr Adran Gerdd yng Ngholeg y Brifysgol yng Nghaerdydd. Yn yr un rhifyn o'r *Cerddor*, cyhoeddwyd tair carol arall gan ddau arall o drigolion Caerdydd ar y pryd, sef un gan Gwili ('Lleddf yw awel min yr hwyr') a dwy garol gan yr Archdderwydd Dyfed ('Ar fore dydd Nadolig' a 'Melys yw y gân'), a'r gerddoriaeth ar gyfer y rheini hefyd gan yr Athro David Evans (dan ei ffugenw 'Edward Arthur').

Fel yr awgryma ei enw yng Ngorsedd, brodor o sir Benfro oedd **Edgar Phillips** ('**Trefin**'; **1960–62**). Fe'i ganed yn 1889 yn Rose Cottage 'yn Nhre-fin ym min y môr' (chwedl Crwys), hanner ffordd rhwng Abergwaun a Thyddewi, ond pan oedd yn 11 oed symudodd y teulu i Gaerdydd. Rhydllyd a bratiog oedd Cymraeg ei dad a'i lys-fam, ac roedd eu hagwedd at yr iaith yn negyddol iawn, ond atgyfnerthwyd Cymreictod yr Edgar ifanc dan ddylanwad un o'i athrawon yn Ysgol Sloper Road yn Grangetown, sef John Rowland (brodor o Dregaron a ddaeth yn Ysgrifennydd Cymrodorion Caerdydd yn 1904 ac yn ysgrifennydd preifat i David Lloyd George yn 1906). Ef oedd yr unig blentyn yn ei ddosbarth a siaradai Gymraeg, ac fe'i gelwid gan y plant eraill yn 'ancient Briton'.

Dychwelodd Edgar Phillips i'w ardal enedigol yn 14 oed i'w brentisio i fod yn deiliwr, a thra oedd yno dysgodd y cynganeddion. Wedi iddo orffen ei brentisiaeth, bu'n teilwra yng Nghaerdydd, Llundain a mannau eraill, a bu am gyfnod yn filwr, gan gael ei glwyfo'n wael yn Ffrainc yn 1917. Yna, yn 1921, aeth i Goleg Caerlioni i hyfforddi'n athro. Bu'n athro Cymraeg ym Mhontllan-fraith, ger y Coed-duon yng Nghwm Sirhywi, o 1924 hyd ei ymddeoliad yn 1954. Adeg ei ddyrchafu'n archdderwydd, cyflwynodd ei gyn-ddisgyblion lun olew ohono i'w osod yn yr ysgol ym Mhontllan-fraith. Ef oedd yr archdderwydd pan ymwelodd yr Eisteddfod Genedlaethol â Chaerdydd yn 1960. Cyhoeddwyd *Cofiant Trefin* gan Brinley Richards yn 1963.

Erys dau archdderwydd, sef **Evan Rees** ('**Dyfed**'; **1905–23**), a oedd yn byw yng Nghaerdydd ar hyd ei gyfnod hir yn archdderwydd ac a fu farw gan mlynedd yn ôl i eleni, a **Howell Elvet Lewis** ('**Elfed**'; **1924–28**), a fu'n byw ym Mhenarth ac yn aelod yn Ebeneser, Caerdydd, rhwng 1940 a'i farw yn 1953; ac os byw ac iach, dychwelwn at y ddau mewn ysgrif arall maes o law.